

УДК 372.893

Т. Л. Ковбасюк,
старший викладач

(Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти)

РОЗВИТОК САМОСТІЙНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

У статті висвітлено методичну систему з формування вмінь працювати з історичними джерелами, в основу якої покладено принцип зростання рівня самостійності учнів основної школи під час роботи з досліджуванним історичним матеріалом. Проаналізовано етапи роботи вчителя та учнів з формування вмінь працювати з історичним джерелом на прикладі використання фрагменту літопису. Уточнено зміст понять "вміння", "навичка", "прийом навчальної діяльності". Подано пам'ятки для опрацювання писемних історичних джерел.

Протягом останнього десятиріччя ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у педагогічній та історичній науках відбулися настільки помітні змістові та методологічні зрушення, що це не могло не вплинути на освітню практику. Сьогодні спостерігаємо трансформацію освітньої парадигми, що зумовлює переорієнтацію навчально-виховного процесу із зовнішніх характеристик гармонійно розвиненої особистості на її внутрішній розвиток. Це передбачає оновлення змісту освіти, способів організації навчання, залучення нових дидактичних теорій та перспективних педагогічних технологій у поєднанні з кращими традиціями української національної школи.

Відповідно до цього, останнім часом все більше уваги приділяється таким методам навчання, які в основу навчально-виховного процесу ставлять діяльність учня, спрямовують його пізнавальну активність, самостійність, розвивають мислення та надають широкі можливості для інтелектуального, морального та духовного розвитку. Процес розвитку учня, за сучасних умов навчання в школі, визначається як формування і становлення його готовності до самостійної учбової діяльності у відповідності з виниклими чи поставленими перед ним завданнями. Ця готовність реалізується через вміння і навички школярів.

Історія як навчальний предмет повинна не стільки давати знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історію, осмислювати її. Сьогодні учні мають вміти аналізувати історичні процеси, інтерпретувати історичні факти, аргументовано висловлювати власну думку та власне ставлення до подій минулого. Розв'язання цих завдань можливе за умов використання у навчанні школярів різноманітних носіїв інформації, насамперед писемних історичних джерел та запровадження вчителем цілеспрямованої методики роботи учнів з писемними історичними документами.

Досить актуальною на сьогодні є проблема: як саме має бути організована робота з джерелом, щоб реалізувати закладені в ній потенційні можливості з найбільшим ефектом. Методисти різних поколінь та шкіл наголошують, що історичний документ стане для учнів невичерпним джерелом потрібних знань лише за умови, якщо його використовувати в процесі навчання систематично й не у формальному інформаційно-цитатному плані, а шляхом безпосередньої творчо-пошукової роботи учнів над текстом.

Основним завданням учителя на сучасному етапі є своєчасно сформувати вміння учнів працювати з джерелами інформації, що означає озброїти їх дієвим засобом пізнання основ історії, яке допомагає швидше, глибше, самостійно засвоїти головне, зрозуміти зв'язок між явищами.

Варто наголосити, що досі не розпрацьовано методичну систему формування вмінь роботи з писемними історичними джерелами, що об'єктивно ускладнює процес їх використання на уроках історії.

Метою статті є висвітлення поетапного оволодіння учнями вмінь працювати з документами, що є головною методичною умовою побудови організації навчання історії з цілеспрямованим та систематичним використанням писемних історичних джерел.

У методиці *вміння* – це засвоєний суб'єктом спосіб виконання дій, що забезпечується сукупністю набутих знань і навичок та дає змогу виконувати дії не тільки у звичних, але й змінних умовах. Навичку слід розглядати як дію, сформовану шляхом повторення, що характеризується високим ступенем засвоєння та відсутністю поелементної свідомої регуляції та контролю [1: 12; 2: 10].

Формування вмінь є послідовним процесом поступового їх ускладнення як за кількістю елементів, що складають уміння, так і з погляду його універсальності (здатності до перенесення на нові ситуації навчання, на ширше коло явищ). У зв'язку з цим доречною видається триступенева структура вмінь учнів працювати з історичними документами.

Перший ступінь передбачає формування продуктивно-стереотипних умінь, а саме:

- поділ на смислові частини, визначення основних думок; виокремлення "ключових слів", добір запитань до джерела;
- коментування різних частин джерела, його ідей;

- установлення типу джерела і його автора, часу та обставин появи (створення) документа;
 - пояснення особливостей джерела та достовірності інформації, що містить джерело;
 - складання планів, тез, таблиць тощо за змістом джерела;
 - використання інформації джерела: цитування, участь у бесіді за документом, складання за текстом розгорнутих характеристик явищ, процесів, історичних діячів, відбір інформації для підтвердження думки, положення, тези, добір аргументів для обґрунтування певної позиції.
- До другого ступеня відносимо реконструктивно-варіативні вміння:
- виокремлення фактів і авторських думок, версій події, емоційно-ціннісних суджень, мотивів автора;
 - порівняння опису однієї події в різних джерелах;
 - виокремлення різних версій історичної події, виявлення суперечностей у джерелах, пояснення причин цих суперечностей;
 - порівняння різних типів документів за однією проблемою (офіційні – закон, указ, програма, стаття в офіційному органі тощо; особистісні – лист, мемуари тощо; літературно-художні);
 - аналіз серії джерел для виявлення специфіки історичного процесу, здійснення аналізу та власної оцінки подій;
 - формулювання узагальнених суджень, висновків, їх аргументація.
- Третій ступінь передбачає роботу над творчо-рефлексивними вміннями, до яких належать:
- вільна класифікація джерел відповідно до мети діяльності;
 - використання методів порівняльного аналізу джерел для розв'язання проблеми;
 - виявлення альтернатив історичного розвитку за джерелами;
 - прогнозування тенденцій і динаміки процесів, їхніх наслідків;
 - порівняльна оцінка різних джерел для побудови й перевірки версії події;
 - побудова своєї системи аргументації, захист своїх позицій у дискусії за допомогою джерел.

Уміннями першого та другого ступеня учні оволодівають в основній школі, відповідно вміння 1-ого ступеня у 7 класі, другого – у 8-9 класах.

Як відомо, основою формування вмінь є оволодіння учнями *прийомами пізнавальної діяльності та навчальної роботи*. Ця проблема, зокрема і у зв'язку з формуванням прийомів роботи з документами, всебічно висвітлена в психолого-педагогічній і методичній літературі. Чи не всі автори наголошують на потребі спеціального навчання школярів прийомів діяльності, розглядаючи цю умову як принципово важливий напрямок розвивального навчання [3: 83-87].

Поняття *прийом навчальної діяльності (навчальної роботи)* в педагогічній літературі витлумачують по-різному. Найбільш чітким і повним з погляду методистів-істориків, наприклад П. Гори [4: 56], є визначення О. Кабанової-Меллер: "Прийоми навчальної роботи – це ті способи, якими її виконують учні, і які можуть бути виражені як перелік дій, що входять до складу прийому. Цей перелік дій носить характер вказівок, рекомендацій, правил тощо" [5: 8-9].

У літературі описано різні підходи до розуміння співвідношення прийомів навчальної роботи й розумової діяльності. Одні вчені розмежовують ці поняття, віддаючи перевагу поняттю *прийом розумової діяльності*. Інші вважають, що в навчальній діяльності учнів "за прийомами навчальної роботи ніби сховані прийоми розумової діяльності", що в процесі навчання ідеальні прийоми розумової діяльності детермінуються відповідними прийомами навчальної роботи [5: 11-12; 3: 85]. У своїй роботі ми спиралися саме на цю точку зору.

Отже, кожній зовнішній навчальній дії відповідає декілька внутрішніх розумових операцій – прийомів розумової діяльності. Учні здебільшого не усвідомлюють їх, оскільки вони існують "у голові" в скороченому (згорнутому, напівавтоматичному) стані. Якщо учень стикається з труднощами, застосовуючи той чи інший прийом навчальної роботи (зовнішньої навчальної дії), це часто свідчить про несформованість відповідних внутрішніх прийомів розумової діяльності (розумових операцій). У цьому випадку треба з'ясувати, які саме прийоми потребують відпрацювання, і за допомогою зовнішнього керування пропонувати йому виконувати певні вправи з поетапним контролем його розумової діяльності, наприклад шляхом поетапного коментування учнем своїх дій.

Уміння учня свідчать про ступінь оволодіння ним прийомами навчальної роботи. Ознакою сформованого вміння є здатність учнів переносити відомі їм навчальні або розумові дії (прийоми) на нову ситуацію, вибирати й використовувати адекватні прийоми для розв'язання оригінальних задач [6: 7]. У будь-якому випадку вміння завжди буде свідомою дією, адекватною цілям її застосування й змісту навчального історичного матеріалу.

Залежно від педагогічної ситуації в процесі формування пізнавальних умінь школярів пріоритетного значення набувають різні аспекти. У радянські часи методисти 70-80-х рр. розробляли такі питання формування вмінь учнів, як навчання прийомів пізнавальної діяльності (П. Гора) і формування розумових умінь і розвитку мови в 4-8 класах (Н. Запорожець й ін.). Масштабні психолого-педагогічні дослідження дали змогу скласти програму вмінь і навичок, які формувались в учнів у 9-10 класах. Від 1980 р. до початку 90-х рр. ХХ ст. переліки основних умінь були обов'язковим компонентом змісту освіти і містилися в програмах навчальних курсів, а автори курсових методичних посібників пропонували вчителям практичні рекомендації (О. Бахтіна, Г. Годер, Г. Донської та ін.).

О. Пометун та Г. Фрейман зауважують, що успішність формування пізнавальних умінь у навчанні історії залежить від низки умов, а саме:

- найбільш важлива робота в цьому напрямі має проводитися в 5-7 кл.;
- вона має бути систематичною і послідовною;
- учитель повинен чітко уявляти, яких прийомів навчальної роботи у відповідності до вікових пізнавальних можливостей потрібно навчати школярів у конкретних класах, на яких темах і джерелах з давньої та середньовічної історії можна проводити таке навчання [7: 79-80].

На початку кожного навчального року методисти радять учителям проводити в класах спеціальні самостійні роботи, які допомагають діагностувати рівень оволодіння основними пізнавальними прийомами. За їх результатами слід визначати й планувати основні напрями формування в учнів нових пізнавальних умінь і вдосконалення вже сформованих.

У навчальному процесі формування прийомів відбувається шляхом спеціального навчання. Причому незважаючи на різні підходи до навчання прийомів, які висвітлені в літературі, усі дослідники наголошують на потребі керувати діяльністю учнів за допомогою певної системи завдань і організації навчання, що забезпечує ефективне розв'язання цієї проблеми.

Робота над прийомом навчальної діяльності зазвичай починається з його демонстрації. Педагог називає прийом, за допомогою якого був представлений історичний факт (у його викладі чи в навчальному посібнику), розкриває зміст прийому й пояснює, чому в цьому випадку був використаний саме цей прийом. Навчаючи школярів складніших прийомів, учитель пояснює структуру й порядок дій: розкладає прийом на операції, частина яких уже знайома учням й використовується ними.

На другому етапі формування вміння організовують серію спеціальних вправ, у яких школярі спочатку впізнають відомий прийом, пояснюють його призначення, а потім за зразком відтворюють у своїх роботах. Таким зразком виступає пам'ятка – здебільшого перелік запитань чи операцій, що розчленовують навчальний прийом на простіші операції і допомагають учням виконати навчальне завдання.

Поступово учні починають застосовувати нові прийоми самостійно, без підказки вчителя, не користуючись пам'ятками й зразками, що свідчить про сформованість умінь і здатність свідомо використовувати їх у роботі на перетворювальному та творчому рівнях. Такими є основні етапи формування пізнавальних умінь учнів [3: 85-86].

Отже, в основу нашої методичної системи з формування вміння працювати з історичними джерелами покладено принцип зростання рівня самостійності під час роботи з досліджуванним історичним матеріалом. Погоджуючись з усталеним у методичній науці поділом роботи з формування пізнавальних умінь на три основних етапи, ми вважаємо за доцільне в процесі формування вміння працювати з джерелом додатково запровадити кроки в межах названих трьох шаблів навчання.

Перший етап формування вміння працювати з історичним джерелом доречно поділити на три кроки, другий й третій – на чотири кроки кожний. Характер кроку визначають методичні особливості навчання. Усі кроки зростання самостійності учнів, які будемо вирізняти, зведені в *таблиці 1*.

На практиці реалізація першого етапу формування вміння працювати з історичним джерелом може бути здійснена наступним чином. На уроці в 7 класі "Утворення Київської Русі. Політика перших князів" (Тема 1. Виникнення та розквіт Київської Русі) учитель знайомить учнів з фрагментом літопису, у якому, зокрема, йдеться про основні зовнішньополітичні заходи князя Ігоря – походи проти Візантійської імперії 941 та 944 рр.

Таблиця 1.

Етапи зростання самостійності учнів основної школи в процесі навчання вміння працювати з історичними джерелами

1 етап (учитель показує зразки роботи)			
1 крок Учитель читає документ, поділяючи текст на логічно завершені частини, знаходить основну думку кожної смислової частини, викладає її. Пояснює, навіщо потрібно визначати основну думку. Вчитель узагальнює, про що йдеться в документі.		2 крок Учитель визначає особу автора документа, час, місце й обставини його створення, встановлює вид джерела. Учні пояснюють, як і чому вчитель дійшов такого висновку.	
3 крок Учитель називає факти, про які розповідає автор документа, визначає причини та наслідки, пов'язані з цими фактами, авторські оцінні судження з приводу цих фактів тощо. Учитель узагальнює аналіз документа та робить висновки, пропонує учням записати сформульовані основні думки джерела у вигляді тез або цитат чи опорних слів. Учні пояснюють, чому вчитель зробив саме такі узагальнення та висновки.			
2 етап (учні виконують роботу колективно за допомогою вчителя)			
1 крок Учні читають документ за безпосереднього керівництва вчителя. Вони колективно визначають основну думку кожної смислової частини тексту документа. Учитель пропонує учням підтвердити свої відповіді цитатою з документа.		2 крок Учні читають документ за безпосереднього керівництва вчителя, колективно визначають особу автора документа, час, місце й обставини його створення, встановлюють вид джерела. Учитель пропонує учням навести відповідну цитату, де йдеться про певну подію, явище, особу тощо.	
		3 крок Учні під керівництвом вчителя визначають ступінь достовірності викладених у тексті відомостей; виявляють позицію автора. Учитель пропонує учням дібрати запитання до джерела, які висвітлюють ступінь достовірності викладених у тексті відомостей; з'ясовують позицію автора. Учитель пропонує вибрати в тексті аргументи до тез, відповіді на запитання.	
4 крок Учні під керівництвом учителя аналізують документ, застосовуючи пам'ятку. Учитель пропонує учням зафіксувати письмово результати узагальненої оцінки аналізованого документа.			
3 етап (учні виконують роботу самостійно)			
1 крок Учні самостійно опрацьовують документ, атрибутуючи його. Учні формулюють та записують результати атрибуції документа.		2 крок Учні самостійно опрацьовують документ, оцінюючи ступінь достовірності викладених у тексті відомостей; виявляючи упередження в тексті. Витлумачують мотиви й причини свідомої або несвідомої маніпуляції автора історичними фактами.	
		3 крок Учні самостійно опрацьовують документ, з'ясовуючи значення ідей джерела для історичного періоду, що вивчається, та для сучасності.	
4 крок Учні дають узагальнену оцінку аналізованого джерела. Письмово узагальнюють результати аналізу та презентують їх.			

"У рік 941. Пішов Ігор на Греків... Обійшли вони русів довкола. І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межі ними обома була люта, і заледве одоліли греки. Руси ж повернулися до дружини своєї під вечір і на ніч, сівши в човни, утекли. Але Феофан, сановник Романа, зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно

страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську і намагалися подалі відбresti. І таким чином рештки їх вернулися до себе. Ті ж, які прибули в землю свою, розповідали кожен своїм про те, що сталося, і про вогонь із човнів. "Таке, як ото блискавка, що на небесах, – казали вони, – греки мають у себе, і, її пускаючи, палили вони нас. І через се не подолали ми їх".

"У рік 944. Ігор зібрав багато воїв... рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе. Коли почули це корсунці, вони послали гінців до Романа, кажучи: "Тут ідуть руси, покрили вже море кораблями, без числа кораблів". Так само й болгари послали вість, кажучи: "Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі". Це почувши, цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: "Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини". Так само й печенігам послали вони паволок і золота багато. Ігор же, дійшовши до Дунаю, скликав дружину, і став радитися, і повідав їм річ цесареву... І послушав їх Ігор, і повелів печенігам пустошити Болгарську землю. А сам, узявши в греків золото і паволоки на всіх воїв, він вернувся назад і прийшов до Києва, до себе..." [8].

Перший крок формування вміння роботи з джерелом передбачає застосування вже сформованого загальнодидактичного вміння визначати основне в тексті. Тому доречним і дидактично виправданим є запитання вчителя до учнів: "Про що йдеться в тексті і що саме довідалися?". Проте оскільки це перший крок в опануванні вміння роботи з джерелами, вчитель має розставити акценти відповідно до навчальної мети (чітко сформулювати істотні ознаки історичних фактів, їх причинно-наслідкові зв'язки тощо). Він зазначає, що в уривках документа йдеться про два походи князя Ігоря, здійснені ним в 941 та 944 рр. При цьому, перший похід був невдалим. Човни русичів наразилися на "грецький вогонь" візантійців (учитель пояснює й нові поняття та терміни, з якими учні ще незнайомі: "грецький вогонь" – вибухова суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти та ін., що горіла на воді). Другий похід закінчився вдало: візантійський імператор запропонував сплатити русичам данину.

Наступні кроки у формуванні вміння працювати з історичним джерелом передбачають ознайомлення учнів з процедурою встановлення особи автора документа, часу, місця й обставини його створення, виду джерела. Так, на уроці в 7 класі "Русь за князювання Ольги та Святослава" (Тема 1. Виникнення та розквіт Київської Русі) можна організувати опрацювання уривка з "Історії" візантійського хроніста Льва Диякона: "Імператор згодився на переговори в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидючи за веслом, грів разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний".

Після читання уривку вчитель називає автора джерела, який на власні очі бачив князя Святослава, визначає факти, про які розповідає візантійський хроніст-сучасник подій, а саме: про зустріч візантійського імператора Іоанна Цимісхія та руського князя після Доростольської облоги 971 р., зосереджуючись на авторських оцінних судженнях про риси вдачі Святослава та його зовнішній вигляд. Після усного узагальнення вчителя, учням можна запропонувати письмово виконати завдання, що передбачає доповнення твердження: *За оцінками сучасників князь Святослав був (який)? (мужній, сміливий, войовничий, невибагливий, відважний).*

Другий етап формування вміння працювати з історичним джерелом, коли учні виконують роботу колективно за допомогою вчителя, можна проілюструвати на прикладі того ж таки уроку в 7 класі "Русь за князювання Ольги та Святослава" (Тема 1. Виникнення та розквіт Київської Русі).

"У рік 971. Прийшов Святослав до Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: "Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!" А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: "Се город мій!" І послав він до Греків [послів], мовлячи: "Хочу на вас іти і взяти город ваш, як і сей". І сказали греки: "Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіть нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв". А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: "Єсть нас двадцять тисяч", – і додав він десять тисяч, бо було русів десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русів. І коли побачили це руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: "Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді самі подумайте про себе". І сказали вої: "Де голова твоя ляже, там і

наші голови ми зложимо". І приготувались до бою руси і греки насупроти них. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли" [8].

Після традиційного відпрацювання вміння визначати основне в тексті історичного джерела (учні під керівництвом учителя поділяють текст на частини, знаходять основне, відокремлюють головне від другорядного, обґрунтовують свої відповіді), школярам слід запропонувати здійснити зовнішній аналіз джерела. Учитель пропонує назвати документ та встановити, до якого виду джерел він належить. Згодом учні розбирають питання, спрямовані на пошук інформації, що міститься в тексті джерела. Школярі творчо реконструюють правила й звичай військових боїв, відносини князя з дружиною, мети зовнішньої політики Київської Русі. Так, вони з'ясовують: "З якими народами воював князь Святослав в 971 р.? Якою була, за словами самого Святослава й літописця, мета цього походу? Якими були правила й звичай ведення бойових дій за Святослава?". Учні можуть запропонувати поміркувати, чому князь звертається до своїх воїнів зі словами "брати й дружина"? Які ще частини тексту та як саме свідчать про стосунки князя й дружини? Навчально-пізнавальним буде наступне завдання: "Поміркуйте та аргументуйте, які джерела міг використати літописець, розповідаючи про походи Святослава. Чи були серед них візантійські й болгарські документи?"

Наступні кроки *другого етапу* стосуються ціннісних установок документа, виявлення упередженості в тексті тощо. Учні під керівництвом учителя визначають, як автор розповіді про Святослава ставиться до свого героя й руської дружини, знаходять у тексті джерела характерні слова й висловлення. Розвиткові пізнавальної самостійності учнів сприятиме таке завдання: *Порівняйте відомості, почерпнуті на попередньому уроці про риси вдачі Святослава та слова князя про те, що в його дружині 20 тис. воїнів.* На цьому етапі, опрацюовуючи зазначений документ, учні під керівництвом учителя зосереджуються на пошуку в тексті слів, які свідчать про ставлення автора до "греків"; роблять спробу пояснити, чому в літописця склалася подібна думка про греків; наскільки вона, на їх погляд, об'єктивна й справедлива? Узагальнюючи аналіз документа, вчитель має запропонувати учням висловити судження про те, з якою метою літописець увів до свого оповідання докладну розповідь про походи князя Святослава. Які ідеї він хотів донести до нащадків?

Останній крок другого етапу стосується використання учнями під керівництвом учителя певного алгоритму опрацювання писемного історичного джерела – пам'ятки. За спостереженням Ф. Коровкіна, дедуктивний перенос стереотипної логічної схеми, її застосування до вивчення нових фактів є важливим засобом розвитку в учнів навчальних умінь [9: 253]. Н. Запорожець у результаті експериментального дослідження дійшла висновку, що використання пам'яток можливе лише після пояснення дій мисленнєвої операції та запровадження необхідного мінімуму логічних термінів. "У прямому зв'язку з накопиченням знань і формуванням умінь школярів стає можливим... введення нових "Пам'яток-приписів", виконання завдань підвищеної складності, що вимагає більш самостійного й творчого рівня виконання" [2: 70].

У процесі формування вмінь самостійного опрацювання писемних історичних джерел доречно використовувати наступні пам'ятки.

Пам'ятка для визначення походження тексту джерела (паспортизація документа)

- Хто написав цей текст?
- Коли, де та за яких обставин він був написаний?
- До якого виду джерел він належить?
- Це повний текст чи фрагмент?
- Якщо це фрагмент тексту, то хто й чому вибрав саме цю частину тексту?

Пам'ятка для з'ясування змісту тексту

- Яким є зміст тексту?
- Які факти описано в документі?
- Як автор пояснює причини, викладає хід і визначає значення історичних подій?

Пам'ятка для встановлення достовірності інформації тексту

- Чи був присутній автор під час події, яку описує, чи взяв інформацію з первинних джерел?
- Коли написаний документ: одразу чи згодом після самої події?

Пам'ятка для з'ясування упереджень у тексті

- Якими є погляди автора? До чого він закликає і що засуджує? Чиї інтереси він обстоює?
- Чи є автор представником певної точки зору, чи обстоює він свій погляд на події?
- Як автор ставиться до описуваних подій та їх учасників? Чи є в автора особливі симпатії, переваги?
- Якою мовою пише автор?
- Чи є аналізоване джерело єдиним свідченням про цю подію? Чи є інші джерела, як вони описують подію? Як з цих джерел більш достовірне й чому?
- Кому співчуває автор? Як він ставиться до описуваних подій?

- Чи можна вважати документ достовірним і неупередженим?

Останній, третій, етап формування вмінь працювати з історичним джерелом передбачає виконання роботи учнями самостійно. Проте тільки після набуття учнями достатнього досвіду доцільно переводити їх на наступні ступені самостійної роботи. При цьому варто взяти до уваги спостереження відомого методиста-історика П. Гори, який зауважував: "Відповідно до того як школярі опановують уміння користуватися одними прийомами пізнавальної діяльності, учитель упроваджує в навчальний процес нові, складніші прийоми, водночас продовжуючи використовувати "старі", що спонукає учнів "переносити" їх, тобто самостійно застосовувати при вивченні нового, більш складного історичного матеріалу. Вміння володіти методичними прийомами формується в учнів переважно лише в активній пізнавальній діяльності – під час розв'язання творчих і логічних завдань, а також у процесі навчально-дослідницької роботи. Самостійна робота учнів за допомогою нових методичних прийомів розгортається спочатку з допомогою вчителя. Даючи завдання, учитель пропонує учням розповісти, як вони будуть застосовувати зазначений методичний прийом, за допомогою яких розумових дій і в якій логічній послідовності. У процесі роботи він спостерігає за правильністю записів, періодично "застосовує" зворотний зв'язок і в кожному випадку допомагає учням, які стикаються з труднощами. Поступово школярі стають у роботі більш самостійними. Так, у процесі активної пізнавальної діяльності вміння учнів переростають у навички" [4: 57].

Узагальнюючи приклади діяльності вчителя та учнів з формування вмінь працювати з історичним джерелом, вважаємо за потрібне наголосити на кількох моментах.

1. Використання історичних джерел у межах навчального курсу слід організувати так, щоб було враховано вимоги поетапного формування навчальних умінь; формуючи вміння важливо передбачити закріплення розумових дій, зростання ступеня самостійності учнів під час виконання завдань.

2. Загальна логіка поетапного формування пізнавальних умінь для роботи з історичними джерелами виглядає (за П. Гальпериним, О. Леонтьєвим, Н. Талізіню, О. Кабановою-Меллер [10: 158].) так:

- створення мотиваційної основи дій;
- створення орієнтаційної основи дій (опис способів і послідовності їхнього виконання);
- виконання операцій за алгоритмом чи пам'яткою під контролем учителя (первинне закріплення вмінь);
- виконання дій без опори на пам'ятку за умов самоконтролю (наступне закріплення);
- самостійний вибір джерел і їхній аналіз (рефлексія, що дає змогу оцінити ефективність виконання роботи).

3. Роботу з джерелами слід починати з 7 класу з опрацювання невеликих текстів, поступово збільшуючи їхній обсяг і ускладнюючи навчальні прийоми від класу до класу, адже вміння формується не за 2-3 уроки, а ця справа може розтягнутися на рік, а за браком навчального часу, враховуючи інші види навчальної діяльності, на кілька років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баханов К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі. Дидактичний словник-довідник. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 107 с.
2. Запорожец Н. И. Развитие умений и навыков учащихся в процессе преподавания истории (IV–VIII классы). Пособие для учителей. – М.: "Просвещение", 1978. – 144 с.
3. Гора П. В. К разработке проблемы развития познавательной активности и самостоятельности учащихся // Преподавание истории в школе. – 1974. – № 5. – С. 83-94.
4. Гора П. В. К вопросу о системе методов и методических приемов обучения // Преподавание истории в школе. – 1966. – № 3. – С. 45-58.
5. Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. – М.: Просвещение. – 1968. – 288 с.
6. Богоявленский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 347 с.
7. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
8. <http://izbornyk.org.ua/litop/lit04.htm>
9. Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. Ч. 1. Отв. ред. Ф. П. Коровкин. – М.: Просвещение, 1978. – 288 с.
10. Гальперин П. Я., Талызина Н. Ф. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1968. – 454 с.

Матеріал надійшов до редакції 28.08. 2009 р.

Ковбасюк Т. Л. Развитие самостоятельности учащихся основной школы в процессе формирования умений работать с историческими источниками.

В статье отражена методическая система по формированию умений работать с историческими источниками, в основу которой положен принцип роста уровня самостоятельности учеников основной школы во время работы с исследуемым историческим материалом. Проанализированы этапы работы учителя и учеников по формированию умений работать с историческим источником на примере использования фрагмента летописи. Уточнено содержание понятий "умения", "навык", "прием учебной деятельности". Поданы памятки для проработки письменных исторических источников.

Kovbasyuk T. L. Independence Development of Secondary School Pupils in the Process of Formation Skills in Work with Historical Sources.

In the article the methodical system of abilities to work with historical sources forming, in basis of which principle of students of basic school independence level growth is fixed during work with the explored historical material is reflected. The stages of work of teacher and students in forming of abilities to work with a historical source on the example of the use the fragment of chronicle are analysed. The content of concepts of "ability", "skill", "adopting educational activity" is specified. Notes are given for working with written historical sources.